

Євген Луньо

*Кандидат філологічних наук,
науковий співробітник Інституту
народознавства НАН України*

У статті вперше розглянуто питання сатиричної інтерпретації образу Сталіна у повстанських колядках. Визначено основні ідейно-тематичні аспекти викриття й висміювання московського диктатора, розкрито секрети художньо-поетичної майстерності текстів у досягненні гнівних й сміхових ефектів, вказано на оригінальні творчі вирішення.

Ключові слова: фольклорна політична сатира, повстанські колядки, Сталін, УПА, С. Бандера.

Yevhen Lunio

Stalin Satirization in Rebel Christmas Carols

This article is the first to consider the satirical interpretation of the image of Stalin in rebel carols. It is detected the main ideological and thematic aspects of exposure and ridicule of the Moscow dictator, uncovered secrets of artistic and poetic texts in achieving excellence angry and humorous effects set to original creative solutions.

Key words: folk political satire, rebel carols, Stalin, UPA, Stepan Bandera.

САТИРА НА СТАЛІНА У ПОВСТАНСЬКИХ КОЛЯДКАХ

Суттєвою ознакою і вагомою умовою існування Радянського Союзу був культ особи її правителів. І саме тому одне з чільних місць у народнописенній антибільшовицькій сатирі ХХ ст. відведено висміюванню тогочасних вождів і диктаторів. Відомий дослідник Михайло Чернопиский на основі розгляду різномірного численного матеріалу вказує, що у народній сатирі більшовицькі боговожді доволі «урожайно» фігурують вже від початку 1920-х рр.¹. Та коли говорити про все ХХ ст., то найбільшою увагою наділено Сталіна. Цей одіозний диктатор висміюється у багатьох жанрах повстанського фольклору, про що йдеться у наукових студіях Юрія Семенка², Григорія Дем'яна³, Романа Кирчіва⁴, Ростислава Крамара⁵, а також автора цих рядків⁶. Тим часом, якщо говорити про змалювання образу Сталіна у колядках і щедрівках, то цього питання лише почасти, у ширшому контексті тем і проблематики, торкалися у вказаних працях Р. Крамар, Г. Дем'ян та автор.

¹ Чернопиский М. *Фольклорна політична сатира 20-х років ХХ століття у записах Сергія Єфремова*. — Львів: Видавничий центр ЛНУ ім. Івана Франка 2001. — С. 8.

² Семенко Ю. *Слово українського народу // Народне слово. Збірник сучасного українського фольклору / упорядк., передмова, вступ і примітки Ю. Семенка*. — Видання Союзу земель соборної України селянської партії. Нью Йорк — Мюнхен, 1964. — С. 5—26.

³ Дем'ян Г. *Українські повстанські пісні 1940—2000-х років (історико-фольклористичне дослідження)*. — Львів: Галицька видавнича спілка, 2003. — 581 с.

⁴ Кирчів Р. *Двадцять століття в українському фольклорі*. — Львів: Інститут народознавства НАН України, 2010. — С. 448—464.

⁵ Крамар Р. *Повстанський різдвяний фольклор // Повстанські коляди: пісні, зібрані у Західному Поділлі / упорядк., вступна стаття, примітки Р. Крамара*. — Тернопіль: Лілея, 1995. — С. 3—12.

⁶ Луньо Є. *Політична сатира малих фольклорних жанрів (питання інтегральності) // Народознавчі зошити*. — 2007. — № 1-2. — С. 36—44; Луньо Є. *Сталін і Гітлер у народнописенній сатирі // Визвольний шлях*. — 2008. — Квітень—Червень. — С. 93—105; Луньо Є. *Фольклорна сатира на Сталіна як організатора й винуватця голодомору (на матеріалі малих жанрів) // Вісник Львівського університету. Серія філологічна*. — Вип. 43. — Львів, 2010. — С. 157—168; Луньо Є. *Природа комізму повстанської сатиричної пісні «Післав Сталін свої діти» // Народознавчі зошити*. — 2010. — № 1-2. — С. 133—145; Луньо Є. *Сатиричне змалювання Сталіна у монострофах // Записки Наукового товариства імені Шевченка. Т. ССLIX. Праці Секції етнографії і фольклористики*. — Львів, 2010. — С. 583—626; Луньо Є. *Сатирична візія комуністичної Польщі у повстанському пісенному фольклорі // Міфологія і фольклор*. — 2012. — №2-3. — С. 85—103.

Отож, у своїй статті маємо на меті окремо розглянути питання сатиричної інтерпретації образу Сталіна у повстанських колядках і щедрівках. Хочемо визначити основні ідейно-тематичні аспекти викриття й висміювання московського диктатора, розкрити секрети майстерного застосування у текстах художніх зображально-виражальних засобів.

Однією з основних тем і мотивів повстанського фольклору є воєнне протистояння УПА та націоналістичного збройного підпілля із військовою потугою ССРСР — кадровою армією, загонами НКВД, МГБ та іншими репресивними органами. Ця тематика була настільки важливою, що знайшла своє вираження навіть у такому за змістовим наповненням «мирному» жанрі, як повстанські колядки. Радянська пропаганда на всю потугу возвеличувала свої збройні перемоги, при цьому, звісно, передовсім пов'язуючи їх із Сталіним як військовим головнокомандувачем, мудрим стратегом, геніальним полководцем.

Тим часом повстанські колядки дошкульно висміюють Сталіна-переможця, глумляться з поразок його армії у протистояннях з меншою числом і гірше озброєною УПА. Яскравим цьому прикладом є колядка «Бог ся раждає, люди, веселіться»⁷. У її приспіві майстерно у комічному ракурсі змальовується реакція Сталіна на звістку про звитяги УПА:

Сталін з злості вуса рве,
кінець царства бачить вже,
бо комуна УПА б'є,
і весело співає...

Сатирична сила цього малюнку полягає в оригінальній художній знахідці народного митця. На протиположному зображенню Сталіна радянськими засобами масової інформації в офіційній, величній, божественній іпостасі він «підгледів» московського головнокомандувача у непарадній, буденній ситуації. Його почуття — гнів у поєднанні зі страхом і відчаєм — змальовуються як буйні й нестримні. Аби уповні осягнути ідейно-сміслову наповненість цієї образної картини, її слід розглядати у контексті давнішої фольклорної традиції.

⁷ *Літопис Української Повстанської Армії. Т. 25: Пісні УПА / зібрав і зредагував Зеновій Лавришин. — Торонто; Львів, 1996. — С. 364.*

Як бачимо, народний автор для вираження гніву й люті спирається на народну приказку «аж волосся на собі рве». Ця дія, як зазначає Іван Франко, є характерним проявом великого горя, розпачу, жалю⁸. Проте стосовно Сталіна ця реакція дещо модифікована: замість рвати волосся на голові він рве вуса. Як відомо, у народному сприйнятті вуса наділені символікою статечності, поважності. Приповідки «вуса йому обсмалили», «обстригли йому вуса», як пояснює І. Франко, означають «наробили комусь сорому, вкоротили амбіцію, збили пиху»⁹. Про суспільний статус безвусого чоловіка говорить і приповідка «Борщ без м'яса — то є зупа, хлоп без вусів — то є д..па»¹⁰.

Таким чином, внаслідок оригінального художнього вирішення народного митця Сталін в кумедний і жалюгідний спосіб сам розвінчує свою славу полководця й військового стратега, статечність керівника держави. Тим більше прийом самосатири, що його майстерно застосовує народний митець стосовно Сталіна, органічно удостоверіє комізм і жалюгідність його поведінки, його нікчемної людської сутності — мовляв, він проявляє все це безпосередньо сам.

Варто зазначити, що самотутня образна картина «Сталін зі злості й страху рве свої вуса» виявилася настільки художньо вдала, приваблива, сповнена важливим ідейно-смісловим змістом й емоційною експресивністю, що набула статусу автономного поетичного кліше. Як наслідок, цю яскраву художню знахідку зустрічаємо й у іншій повстанській колядці — «Бог ся раждає по світу цілому»¹¹.

Розвінчування й висміювання Сталіна як великого військового стратега та міжнародного політика майстерно досягається у переспіві на мелодію церковної коляди «Небо і земля» — повстанській колядці з Яворівщини «Гей там, у Берліні»¹²:

⁸ Галицько-руські народні приповідки. У 3-х т. / зібрав, упорядкував і пояснив Др. І. Франко. 2-е вид. — Львів, Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2006. — Т. 1. — С. 372.

⁹ Там само. — С. 427.

¹⁰ Записи Євгена Луня народних прислів'їв і приказок на Яворівщині упродовж 1990-х — 2010-х рр. // Особистий архів Є. Луня.

¹¹ Літопис Української Повстанської Армії. Т. 25: Пісні УПА... — С. 363.

¹² Записав Є. Луень 12.04.1992 р. у м. Яворів Львівської обл. від Козак Марії, 1912 р. н., 4 кл. // Особистий архів Є. Луня.

Гей там, у Берліні, (2) весело празнують,
Англійці літають, (2) бомби кидають,
Землю рушають, чуда-чуда виправляють.

А в Москві червоній (2) Сталін зажурився,
Що його наступ (2) на Віслі спинився.
До Рузвельта пише, що він ледве дише,
Другий фронт давайте, мені здохнути не дайте.

А Черчіль і Рузвельт (2) много часу мають,
Сталіну на поміч (2) щось не поспішають.
Вони щось міркують, щось там комбінують,
Нову мапу укладають.

Польські бяле когут (2) щось ценютко пєс,
Бацька Сталіна (2) бардзо вихваляйон,
Нех жие Польска, червона Польска,
Биле била яка, би затанчиць краков'яка.
[Польський білий когут щось тонесенько піє,
Батька Сталіна дуже вихваляючи,
Хай живе Польща, червона Польща,
будь-яка, аби хоча затанцювати краков'яка. (з пол. — Є.Л.)]

Там на Україні (2) повстання палає,
У бій відважно (2) УПА виступає.
То туди, то туди, страхи гонять всюди,
Україна таки буде.

На Західному Поділлі записано інший, дещо відмінний варіант цієї колядки¹³. На нашу думку, він є пізнішою трансформацією первинного яворівського тексту, оскільки у ньому вже дещо нівельована конкретно-історична прив'язаність, а також не згадується про поляків. Отож подаємо тут лише уривок з оригінальними деталями образу Сталіна:

А в Москві червоній (2) Сталін зажурився,
Що його наступ (2) на прах розвалився.

¹³ Повстанські коляди: пісні, зібрані у Західному Поділлі... — С. 42.

До Рузвельта пише,
Що він ледве дише,
Скорше фронт давайте,
Мені згинути не дайте!

А Черчіль і Рузвельт (2) досі часу мають,
Сталіну на поміч (2) щось не поспішають.
Хоч він їх благає,
На колінах просить,
Вони щось міркують,
Щось комбінують,
Нові мапи вже рисують!

У цих текстах народний митець своєрідно, згідно з поставленою перед собою метою зневажити й поглумитися над Сталіним, інтерпретує відомий епізод Другої світової війни. Йдеться про сповільнення, а далі й призупинення радянського наступу на території Польщі від серпня 1944 р. до початку січня 1945 р. Історики трактують це як сприяння гітлерівцям у розгромі Варшавського повстання у серпні — вересні 1944 р. і спробу компрометації польського еміграційного уряду¹⁴.

Колядка ж змальовує цей факт як трагічну, прирівнювану до поразки ситуацію, пов'язану із виснаженням й незабезпеченням радянської армії, її бездарною, звісно, розроблюваною чи принаймні затверджуваною самим Сталіним стратегією. З метою виставити радянську армію та її найвище командування в сатиричному, принизливо-зневажливому ракурсі творець колядки абсолютизує й гіперболізує історичний факт фінансової, матеріально-технічної допомоги західних союзників по антигітлерівській коаліції. Мовляв, мілітарна потуга ССРСР повністю залежна від США і Великобританії. І на цій основі й розгортається сатирична інтерпретація Сталіна.

Отож, колядка моделює картину зажуреного провалом наступу верховного головнокомандувача. Єдиний вихід із критичної ситуації він бачить у негайній допомозі союзників. І тепер вже не йдеться про поставки озброєння, продовольства та інших ресур-

¹⁴ *Зашкільняк Л., Крикун М. Історія Польщі: Від найдавніших часів до наших днів. — Львів: Львівський національний університет імені Івана Франка, 2002. — С. 535.*

сів — цього, очевидно, виявилось недостатньо. Сталіну для порятунку потрібна безпосередня допомога бойовими діями — якомога швидше посилення другого фронту. Вже саме твердження, що радянська армія є повністю залежною від західних союзників і без їхньої всебічної допомоги взагалі нездатна воювати, в особливий спосіб дошкульно висміює Сталіна як бездарного керівника й командувача.

Та народний автор на цьому не зупиняється, а далі виставляє більшовицького вождя на глум через кумедне змалювання його стосунків із союзниками. При цьому застосований прийом само-сатири. Пишучи листа до президента США Франкліна Рузвельта, Сталін сам зізнається у своєму безвихідному становищі. Вислів «ледве дише» означає «ледве живий», оскільки в контексті фольклорного світорозуміння, стверджує І. Франко, «дихати» є синонімом «жити»¹⁵. Замість бути з партнерами по коаліції на рівних, спілкуватися так, як велить дипломатичний етикет, Сталін ставить себе в залежне, принизливе становище звичайного прохача, розпачливо благає не дати йому згинуту, «здохнути». Він молить і навіть, як останній жебрак, стає перед ними на коліна.

Усе це експресивно яскравим чином принижує Сталіна, змальовує його жалюгідним і нікчемним. Завдяки художньому прийому кардинального протиставлення суспільного статусу особи та її поведінки (якщо говорити естетичними категоріями — суперечності змісту і форми) досягається потужного комічного ефекту. Бо ж одна справа, коли всіляко принижується заради милостині жебрак — це викликає співчуття. Та коли керівник найбільшої світової держави і командувач найчисленнішої армії поводить себе як жебрак, то він вже на підсвідомому рівні сприймається як комедіант, клоун й закономірно викликає до себе зневажливий сміх. Але на цьому нищівні приниження Сталіна не закінчуються, а посилюються тим, що Рузвельт і Черчилль цілком байдужі до його благань й не збираються надавати допомогу, оскільки передовсім дбають за власні інтереси.

Доволі непривабливим, непорядним, навіть огидним у морально-духовному плані постає Сталін у стосунках із своїми кому-

¹⁵ Галицько-руські народні приповідки. У 3-х т. Т. I... — С. 790.

ністичними союзниками поляками. Щоб дозволити їм мати бодай формальну маріонеткову державу, вимагає від них абсолютної покори і самоприниження, що вони й роблять у кумедній формі. Сатиричне представлення польських комуністів у цьому творі ширше автор розглядав раніше¹⁶. Тут лише зазначимо, що народний митець домагається потужного викривального ефекту через акцентування уваги на дволикості Сталіна. Йому властиво до жалюгідності принижувати себе перед сильнішими, щоб таким чином добитися від них вигоди, і зверхньо, пихато ставитись до слабших і залежних.

Також варто зазначити, що у викритті й засудженні міжнародної експансіоністської політики Сталіна колядки беруть у «союзники» польських демократів, що, як вказує колядка «Нова радість стала, як УПА повстала»¹⁷, допомагають УПА боротися з московськими загарбниками:

АКа помагає, бо вже добре знає,
Як антихрист лютий Сталін народи карає.

Дошкульно викривається Сталін крізь призму його міжнародних стосунків й у повстанській колядці «По всьому світу сталась новина»¹⁸. У ній, зокрема, говориться:

Прийшло на Україну два нових кати,
Щоби Україну поневолити:
Гітлер за Європу,
Сталін за свободу /
Для українського народу. / 2 р.

Радянська пропаганда вихваляла й возвеличувала Сталіна як найбільшого борця з нацизмом, основного визволителя Європи, в тому числі й України, від «коричневої чуми». При цьому Гітлер трактувався як особистий заклятий ворог Сталіна. Тим часом в аналізованому творі за допомогою прийому художнього протиставлення українці цілковито ігнорують кремлівську пропаганду як чужу і брехливу. Натомість вони ставляться як до Гітлера, так

¹⁶ Луцько Є. Сатирична візія комуністичної Польщі у повстанському пісенному фольклорі... — С. 85—103.

¹⁷ Дем'ян Г. Двадцять п'ять повстанських пісень // Україна в минулому. — Київ; Львів, 1993. — Вип. III. — С. 12.

¹⁸ Повстанські коляди: пісні, зібрані у Західному Поділлі... — С. 36.

і до Сталіна цілком однаково, як до катів, що мають тотожну мету. Єдина між ними різниця — що мають відмінну мотивацію поневолення України. Перший за те, що її народ є європейським, а другий — що є волелюбним.

Художній прийом дошкульного висміювання Сталіна через ототожнення з Гітлером у повстанській фольклористиці неновий. Ми вже розглядали його у монострофах та сатиричних піснях¹⁹. Проте у колядці він застосовується вперше, і його ефективність тут не менша.

Доволі колоритно й різнобічно розкрито негативний образ кремлівського вождя у колядці «Небо і земля нині голодують»²⁰. Велична, всеохопна, що підносить до небес ритмомелодика попередньої церковної коляди «Небо і земля» гармоніює із таким же урочистим, сповненим радощів з приводу народження Христа змістом. У аналізованій колядці ця сама мелодія різко контрастує із представленими гнітючими реаліями московсько-комуністичного поневолення України:

Небо і земля (2) нині голодують,
Сталін проклятий, Хрущов пузатий
на Вкраїні панують.

Сталін сказився,
Богом зробився,
Церкви замикає,
Попів насилає,
Людей мордує,
Сексотів годує,
З компартійцями бенкетує!

Цей контраст між традиційною мелодією і новим змістом у художньому плані повністю вмотивований. Будучи за своєю естетичною сутністю дисгармонією, не порядком, цей прийом привертає до себе увагу слухача, спонукає його до осмислення причин, що до нього призвели.

Епітет «проклятий» не властивий для жанру традиційних колядок, оскільки своєю надзвичайно потужною негативною, деструк-

¹⁹ Луцьо Є. *Сталін і Гітлер у народнопісенній сатири...* — С. 93–105.

²⁰ *Повстанські коляди: пісні, зібрані у Західному Поділлі...* — С. 41.

тивною семантикою просто несумісний із небесно-божественною орієнтацією. Проте він є в поетичному арсеналі політичної сатири, й тому з'явився в аналізованій колядці. Народний митець застосовує його найперше на означення Сталіна, і при тому спочатку як доконаний і неспростовний факт, без пояснень, чому він проклятий. Таким чином, слухачам дається можливість вивести обґрунтування цього із широкого контексту повстанського сатиричного фольклору. Але далі у тексті в низці вагомих незаперечних фактів подано аргументацію прокляття. Це своєю конкретикою підсилює «доказову» базу сатиричної інтерпретації Сталіна, а також робить твір більш образним, експресивно насиченим.

Дієслово «сказився» представляє кремлівського вождя таким, що є несамовитим, а тому суспільно небезпечним, й неодмінно мусить бути знищеним. Інший вираз — «богом зробився» — висуває проти Сталіна найвищі релігійно-світоглядні, морально-духовні звинувачення у богоборстві й ставить у ранг сатанинських сил. Сталін у творі широко наділений основними якостями злого духа, він богоборець, людиноненависник, кат і руйнівник. Його цілковите моральне звиродніння у тексті передається через бенкетування зі своїми поплічниками під час тотального голоду. Як комуніст, причому, за твердженням офіційної пропаганди, найбільший на планеті, московський вождь у народному розумінні теж належний до пекельних сил. Правда, він у тексті водночас виведений як суперечливий і фальшивий, бо ж своїм «пануванням» цілком заперечує комуністичний догмат про соціальну рівність і справедливість.

Отож, у творі Сталін як сучасне втілення злого духа представляє себе Богові, асоціативно присутньому новонародженому Ісусові. Та незважаючи на всю його позірну всесильність і непереможність, його чекає пекельна безодня, де вже давно перебувають усі без винятку уособлення зла. Далі у тексті оптимістично звучить запевнення українців:

Виженем кому́ну (2), звільним Україну,
Всі народи з нами (2), не будуть рабами!

Загибель «московського царства» з його «сатанинським» вождем подає й повстанська колядка «Бог Предвічний»²¹:

²¹ Літонис УПА. — Т. 25... — С. 375.

Знищить УПА еНКаВеДе
й Сталіна лютого,
Люципера клятого —
до ада пішле.

Колядки упродовж свого багатотисячового побутування виробили доволі об'ємні й потужні сміхові традиції. Не менш вагомими є органічно поєднані із колядною обрядовістю гумористичні й сатиричні традиції народного вертепу. Будучи, крім вербального, ще й ігровим, драматичним дійством, що надавало йому великі імпрізаційні можливості, вертеп розробив народно-мистецькі стереотипи біблійного царя Ірода. У народному сприйнятті Ірод — диявольське поріддя, оскільки виступає проти Бога, переслідує його з наміром знищити. Він — правитель-тиран, що заради влади готовий переступити всі моральні остороги. За своїм еством він кат і душогубець, причому у найбільш огидному його прояві — дітовбивстві. В естетичному плані Ірод смішний і жалюгідний. Це проявляється в його приреченості у протистоянні з Богом, з добром і справедливістю, а також у кумедно-ганебній смерті. М. Чорнопиский влучно зазначає, що вертепна драма наповнила комізмом, веселощами яву страти Ірода і взяття його душі до пекла, а також зробила це дійство особливо імпрізаційним, багатим на комічні персонажі і ситуації, що надаються до актуалізації, тобто до органічно пов'язання із сучасними реаліями життя²².

Отож, цілком закономірно, що глибоко сатиричний образ Ірода перейшов у повстанські колядки і зазнав у них подальшого різнобічного розпрацювання. Зрозуміло, що він став плідно й оригінально використовуватися для викриття й висміювання московсько-комуністичного «царя» Сталіна. У більшості колядок бачимо оригінальні високохудожні творчі вирішення, за допомогою яких досягається надзвичайно дошкульного, нищівного викриття й висміювання кремлівського тирана.

Традиційний в українському фольклорі негативний образ Ірода майстерно використаний для викриття й висміювання Сталіна у повстанській колядці «Бог ся рождає», що виконується на мелодію

²² Чорнопиский М. Вертеп український живий // Українська фольклористика. Словник-довідник / укладання і загальна редакція М. Чорнопиского. — Тернопіль: Підручники і посібники, 2008. — С. 46.

однойменної церковної коляди. Ми її записали на Яворівщині²³, водночас варіант з незначними відмінностями зафіксований і на Західному Поділлі²⁴. Поширеність у різних регіонах свідчить про її неабияку популярність, спричинену, очевидно, високими ідейно-художніми якостями.

Прізвище «Сталін» у тексті безпосередньо не вказане, натомість народний митець вдається до його образного «зашифрування» — говорить про Ірода. Таким чином збагачується виражальний ідейно-смісловий потенціал твору. Означення «московський» допомагає успішно розкрити цю художню інтригу — безпомилково встановити, що мається на увазі Сталін. Але у сприйнятті слухачів це вже Сталін, який наділений усією гамою готових сатиричних висміювально-зневажливих ознак і якостей, вироблених при попередньому осмисленні постаті біблійного царя Ірода. Отож, завдяки вдалому художньому вирішенню — використанню всього лише одного художнього засобу — метонімії, вдалося досягти надзвичайно об'ємного тематично і потужного сатиричного потенціалу.

Повстанські колядки за жанровою специфікою є поєднанням історичної, суспільно-побутової, політичної пісні та народної і церковної колядок. При цьому суспільно-політичні мотиви є домінуючими і несуть основне ідейно-тематичне навантаження. Колядна ж складова виконує допоміжну роль — сповнює сакральну, духовно-містичною християнською тональністю та надає різдвяні часово-просторові можливості побутування. У свою чергу образ Ірода додатково підсилює й урізноманітнює колядну складову повстанських колядок. Він спонукає розглядати новочасні суспільно-політичні проблеми як непримиренний ідейно-світоглядний та морально-етичний конфлікт й бачити його розв'язання у ракурсі християнської різдвяної ідеї перемоги добра над злом, неодмінного торжества правди й справедливості та очікуваного спасіння. Ідейний зміст зіставлення Ірода зі Сталіним впливає із асоціативного опертя на давню світоглядну й поетичну традицію, а також на проникливе бачення й осмислення сучасного суспільно-політичного становища в Україні.

²³ Записав Євген Луцько 21.12.1995 р. у м. Яворів Львівської обл. від Наконечного Антона, 1930 р. н., 11 кл. // Особистий архів Є. Луцька. Може, два класи?

²⁴ Повстанські колядки: пісні, зібрані у Західному Поділлі... — С. 17.

Паралель Ірода й Сталіна спонукає переносити обставини смерті Ірода, безславного царя-дітовбивці, на фігуру Сталіна. Народна апокрифічна традиція доволі колоритно представляє жахливу і ганебну смерть Ірода як справедливе покарання за гріхи. Так, одна із записаних нами легенд оповідає: «Ірод помер дуже страшном смертем, його живцем їли щурі. Він оборонявся від них палашем, але котрого розітьяв надвоє, то з нього відразу робилося два живих щурі і далі його гризли. І шо він котрого розігне — то знову робиться два нових щурі. Він так палашем їх тьяв і тьяв, а їх робилося все більше й більше. Зробилося їх так як хмари багато, і гризли йому вже не йно ноги, але і всьо тіло: і живіт, і руки, і на голову видрапувалися, і вуха, і ніс, і вочи виїдали. І так Ірод страшно мучився, поки не загризли ті щурі його до смерті»²⁵. Ще одна легенда оповідає, що в жилах Ірода розмножилися блохи, й від того він в страшних муках помер²⁶.

Ця творча знахідка — зіставлення Сталін—Ірод — виявилася такою успішною, що трансформувалася у автономне поетичне кліше в арсеналі художніх засобів і прийомів фольклорної сатири. Народні митці згідно з устійненими законами фольклоротворення цілком органічно використовували це кліше у багатьох інших повстанських колядках.

Саме художнє уподібнення чи навіть ототожнення Сталіна й Ірода за своєю суттю є статичним і вже апріорі виставляє кремлівського вождя у сатиричному ракурсі. Разом з тим у переважній більшості творів це поетичне кліше оригінально розгортається через різноманітні злочинні діяння, сповнюючись при цьому новим сатиричним змістом.

Так, в аналізованому творі Сталін—Ірод обманом намагається накинути українцям культ п'ятикутної зірки:

Ірод московський,
Щоб нас обдурити,
Хотів червону
Зірку засвітити.

²⁵ Записав Євген Луцьо 18.04.1994 р. у м. Яворів Львівської обл. від Луцьо Стефанії, 1922 р. н., 7 кл. // Особистий архів Є. Луцьо.

²⁶ Записав Євген Луцьо 23.09.1997 р. у с. Старий Яр Яворівського р-ну Львівської обл. від Мухи Івана, 1934 р. о. сер. спец. // Особистий архів Є. Луцьо.

Отже, в аналізованому творі образ Сталіна народний митець розкриває за допомогою іншого сатиричного образу — червоної зірки. Тож простежимо глибше, яке семантичне навантаження вкладається в нього, яким чином зірка співвідноситься із московським диктатором і як досягається сатиричний ефект.

В українській фольклорній естетиці образ зорі бере свій початок в міфічній добі, де має астральну антропоморфну природу. З розвитком християнства набуває поширення образ вифлеємської зірки, що звістує людям прихід месії — Божого Дитяти, спасителя світу. Упродовж своєї довгої генези цей образ виробив у народному сприйнятті об'ємне позитивне ідейно-смісловне наповнення й потужне емоційне поле.

Тим часом марксистки зробили п'ятикутну зірку комуністичним символом, а московський більшовизм — ще й атрибутом своєї держави. Цей символ й атрибут дуже культивувала й популяризувала радянська пропаганда, наповнюючи значенням майбутнього рукотворного щастя й добробуту. Ідеологи комунізму робили спроби підмінити нею зірку вифлеємську, мовляв, тепер зірка з Москви сповіщає світові про нову комуністичну епоху. З цією метою у відділах агітпропу творили так звані «червоні», або «радянські», колядки²⁷. При цьому також вдавалися до переспівувань популярних церковних коляд. Наприклад, «Нова радість стала» по-новому зазвучала так:

Добрий вечір тобі, вільний пролетарю!
Нова радість стала, яка не бувала:
Довгождана зірка волі в Жовтні засіяла.
Де цар був зажився, з панством вкоринився,
Там з голотою простою Ленін появився²⁸.

Жахлива суспільно-політична, економічна й духовна реальність московсько-комуністичного панування дуже швидко скорегувала офіційне агітпропівське наповнення смислу червоної зірки на протилежне — як історично правдиве представлення московського імперіалізму. Почалася ідейна боротьба в народнопоетичній

²⁷ Бейдер Ю. Переспіві колядок і щедрівок на Поділлі // *Народна творчість та етнологія*. — 1967. — № 6. — С. 52—55.

²⁸ Григор'єва О. Червоні колядки. Як СРСР міняв Ісуса на Леніна [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/01/5/106843/>

площині. У 1930-х роках популярною була приказка «Кремлівська зізда забрала й квочку з гнізда»²⁹, у якій влучно виражено грабіжницьку, руїницьку сутність московської влади, особливо під час жахливого економічного експерименту — колективізації. В іншому творі тих часів стверджується, що «зізда», тобто радянська держава, довела народ до такого зубожіння, що жінкам навіть нічим прикрити свій «сором»:

Еге, ранше були царі,
а тепер зізда —
і ось, бач — гола п...а³⁰.

У повстанській пісенності зірка — це знак загарбництва, насильства, богоборства, людиноненависництва. Наприклад, в одній із виселенських пісень зустрічаємо ось такий вкрай негативний, зневажливий образ зірки:

Ой зійшла зоря — красная зізда,
В п'яти раменах зійшла зі сходу,
З самого раю людям принесла
Щастя, волю і свободу.

Визволила люд з панського ярма,
Визволила з денних клопотів,
В колхози брала людській добра,
Став нам рай без меж і плотів.

П'ятого марця, в неділю, до дня
В Яворові засіяла,
І своїм лучем, і своїм жаром
Людей з рідних хат виганяла.

І старих слабих, і діток грудних
Бандитами називали,
Під автоматом юрбою гнали
І у тюрми замикали.

²⁹ Народне слово. Збірник сучасного українського фольклору... — С. 32.

³⁰ Український політичний фольклор / упорядкування, передмова, коментарі Є. М. Пащенко. — К.: Видавець Микола Дмитренко, 2008. — С. 41.

З горем у серці, торбою на плечах
Рідні хати покидали,
І рідні поля, достатки, добра
Із сльезами в очах прощали³¹.

Зазначимо, що у фольклорі жодний твір не створюється і не існує окремо, сам по собі, а виникає й сприймається у широкому контексті традиції. Тому в аналізованій колядці значною мірою присутнє ідейно-смісловє й експресивне сатиричне наповнення образу московської зорі через асоціативні зв'язки з іншими творами. У ній народний митець цілком вмотивовано не вдається до безпосереднього розкриття негативного сенсу комуно-радянського атрибуту, а, маючи його вже готовим, увесь переносить на Сталіна. Саме він — головний призвідець грабежів й руйнувань, від нього йде горе й страждання для українців. Водночас колядка кількома художніми рядками вцент розбиває офіційне возвеличення й ушавлення московського диктатора, сприймаючи його ще й як нікчемного брехуна. Йдеться про розвінчування й висміювання Сталіна як декларованого у свій час основного й найбільшого теоретика і практика комуністичного «вчення», яке є нічим іншим, як звичайним великим обманом.

Народ демонструє високу політичну свідомість: відмовляється від одіозної Сталінової зірки з її іродівською, а отже диявольською, пекельною природою, і декларує відданість християнським духовним цінностям:

Та нам єї не треба,
Хочем світла із неба,
Хочем щастя у наш край,
Боже, всім нам помагай,
Благослови, Божий Сину,
Нашу нььку-Україну,
Волі, волі
Ти для неї дай.

Цілком вмотивовано, традиційно для колядного жанру народ просить божого благословенства, щастя і волі для своєї держави. Люди знають і вірять у силу Господа, адже він давно здолав

³¹ Записав Євген Луцьо 10.10.1996 р. у м. Яворів Львівської обл. від Менюк Ірини, 1929 р. н; 10 кл. // Особистий архів Є. Луця.

юдейського царя Ірода й неодмінно скине з трону Ірода московського. І підтвердження цьому зустрічаємо в інших творах. Так, у колядці «Чи ви чули, любі браття», у якій теж присутній мотив «московський Ірод хоче засвітити червону зірку», зазначається:

А червона зірка
Заходить за хмару,
Бог готує Іродови
Превелику кару³².

А у колядці «Вселенная, веселися» радісно сповіщається:
Вже комунізм розлетівся,
Впала зірка п'ятьраменна,
Настала хвиля спасенна
Для всіх нас!³³

Через образ комунізму, що розлетівся, й падіння п'ятикутної зірки народ розкриває цілковитий ідейний, політичний і державний крах Сталіна як нікчемної у своєму богоборстві особистості.

Образ Сталіна-Ірода зустрічаємо також у колядці «Гей що нам, браття, нині робити»³⁴, створеної на мелодію популярної церковної коляди «Бог ся рождає». Безпосередньо про особу Сталіна йдеться дуже мало. Народний митець з поетичної точки зору цілком вмотивовано обходить двоцленною метафорою «Ірод кремлівський» і далі констатує його намір «волю вбити». Далі негативний образ московського тирана розгортається вже через посередництво картин реалізації наміру відібрати волю. В комічно-зневажливому ракурсі описується діяння представників-посланців Сталіна: партійних, сексотів і чекістів. Тут вони асоціативно зіставляються з воїнами Ірода, які скрізь переслідували малого Ісуса, а також вимордували чотирнадцять тисяч дітей-немовлят у Вифлеємі. Таке зіставлення підсилює на психоемоційному рівні зневажливо-ненависницьке трактування і Сталіна, і його представників-висланців в Україні. При цьому рефрен церковної коляди «Тут ангели чудяться, рожденного бояться» у новітньому творі майстерно переіспівується у ракурсі поставленої перед собою сатиричної функції. Тепер він звучить так:

³² *Повстанські коляди: пісні, зібрані у Західному Поділлі...* — С. 17.

³³ *Там само.* — С. 39.

³⁴ *Літопис УПА.* — Т. 25... — С. 365.

Тут партійні казяться,
хоча й тіні бояться,
а сексоти трусяться,
лиш чекісти деруться,
скрині вивертають,
штики в землю пхають —
штурк, штурк, штурк, штурк, штурк.

Величний небесний сміх з приводу народження Спасителя від радощів і веселощів тепер вдало трансформується у сміх комічний, принизливо-зневажливий. З одного боку, вороги небезпечні й грізні, вони грабують, нищать, а з іншого боку, вони смішні аж до жалюгідності у своєму страху. При цьому вони виступають як антигерої у контрастній опозиції до ангельських світлих сил і таким чином асоціативно представляють диявольські сили зла. Про це говорять їхні перелічені злочини, до яких крім вказаних у рефрені відносяться ще й зазначені основному тексті:

Грабують працю, заводять голод,
вивозять люд наш в сибірський холод.

Також це засвідчує і їхній спотворений внаслідок чинення зла психоемоційний стан, дуже влучно охарактеризований словами «казяться», «тіні бояться», «трусяться».

На відміну від церковної коляди, де маємо один рефрен, у повстанському переспіві їх два, кожен з яких повторюється двічі. Це дуже вдале художнє рішення, оскільки дозволяє митцеві збільшити й урізноманітнити потенціал сатиричного змалювання й осмислення. Ці два рефрени виступають в органічній причинно-наслідковій єдності, бо коли у першому представники Сталіна, а отже і він сам, висміюються й зневажаються за свої дії і свій вигляд, то у другому вони кумедні й жалюгідні у своїй поразці.

Цікаво, що у цьому другому рефрені сталінським репрезентантам місце відводиться лише за кадром, але зате представляється їх надзвичайно образно — через зображення того, як у них влучає повстанська зброя:

Як заграє кулемет,
з гори лупне міномет,
а папашка тріскоче,
попід ребра лоскоче,
аж фуфайки друкують,

ще й гранати рвуться —
Бух, бух, бух-бух-бух!

Основний сатиричний прийом тут — контрастне протиставлення «партійних» та героїв-повстанців. Ритмомелодика цього рефрену сповнена звуками переможного бою українських вояків, що несе ганебну і комічну загибель ворогам. Ці колоритні картини обох рефренів завдають нищівного удару по тодішній московській пропаганді з її возвеличенням вождя і головнокомандувача «генералісимуса» Сталіна та його переможної армії, їхню роздуту славу зводить нанівець, викривають гниль радянського державного репресивного апарату.

Уславлення повстанської зброї, демонстрація її успішної дії також виступає гарантом цілковитого знищення сталінських поплічників:

Знищим прокляте кодрло погане —
по всіх чекістах сліду не стане.

Усі московські зайди на чолі зі своїм «Іродом кремлівським» названі збірним словом «кодрло». Воно походить із жаргону кримінальних злочинців й означає «згуртована злочинна група»³⁵. Отож українці цілком вмотивовано зневажливо трактують СССР та його вождя як кримінальних злочинців. У народному середовищі слово «кодрло» само собою наділене зневажливо-огидною експресією. Проте вищого ступеня гостроти й дошкульності ця експресія набирає, коли стосується держави та її керівництва. І все ж вкрай негативну сутність цього слова народний автор ще підсилює двома сатиричними означеннями, що фактично виступають епітетами: «прокляте» й «погане». На рівні синтаксичної конструкції вони обрамлюють слово «кодрло» і при цьому в плані лексико-семантичному й естетичному розширюють і поглиблюють висміювально-викривальне презирливе окреслення Сталіна-Ірода як особу і як персоніфікований символ московсько-комуністичної ідеології й практики. Воно також в особливий психоемоційний спосіб підсилює мотивацію повстанців знищувати їх, щоб і сліду не стало.

³⁵ Ставицька Л. *Короткий словник жаргонної лексики української мови*. — К.: Критика, 2003. — С. 143.

Образ Сталіна-Ірода своє оригінальне вираження має також у колядці «В Вифлеємі зоря сходить»³⁶, яка виконується на мелодію «Вселенная, веселися». Тут, як і в попередньо аналізованих творах, згадано лише ім'я «Ірод». З контексту випливає, що воно служить зневажливим означенням Сталіна:

В Вифлеємі зоря сходить...
вогнем Україна горить...
катів Ірод наставляє,
жита з димом відсилає —
він Ісуса знищити бажає.

Колядка оригінальна тим, що сатиричний образ Сталіна-Ірода змальовується й осмислюється за допомогою поетичного прийому злиття воедино двох часово-просторових планів. Один план — біблійно-вифлеємський, інший — повстансько-український. Таким чином твір наповнюється багатим поетичним пафосом, сакральністю, потужною асоціативністю.

Мотив народження Христа Спасителя і намагання Ірода його знищити переноситься в Україну й актуалізується тут у відповідності з конкретно-історичними обставинами національно-визвольної війни українців проти московсько-комуністичної імперії. За допомогою асоціативних прийомів моделюється поетична картина, у якій боротьба між Сталіним і українським народом — це у своїй ідейно-ціннісній і духовно-моральній сутності боротьба за Бога, за новонародженого Ісуса. Зображення української боротьби крізь цю вифлеємську призму увиразнює, дає чіткішу оцінку одній і другій стороні. І знову ж таки за аналогією до ганебної смерті історичного царя Ірода, краху його богоборчих ідей підтверджується, а власне, впевнено передбачається такий самий безперспективний кінець і ганебний крах новітнього московського царя-богоборця Сталіна та його імперських амбіцій.

Конкретна діяльність Сталіна-Ірода в тексті — посилення катів в Україну — це навіть не воювання, а мордування, що властиве для психічно ненормальної, охопленої невиліковною душевною недугою особи. Представлена у тексті картина (кати Сталіна спалюють збіжжя, а отже прирікають на мученицьку голодну смерть

³⁶ Літопис УПА. — Т. 25... — С. 366.

невинних людей) асоціативно оживляє в народній пам'яті жахіття Голодомору. Цей художній прийом підводить до думки, що штучний голод як зброю масового знищення Москва без вагань готова застосовувати постійно.

Для повнішого розкриття образу Сталіна в українській колядній традиції необхідно звернутися й до повстанської колядки «По всьому світу стала новина». Її склав 13 грудня 1950 р. в криївці український повстанець Ілько Гни'юк із с. Дори (тепер Надвірнянського району Івано-Франківської області). Згодом вона фольклоризувалась і стала побутувати в навколишніх місцевостях. Встановив її авторство, записав і вперше опублікував її краєзнавець з Гуцульщини Володимир Близнюк³⁷. Пізніше подав весь текст і проаналізував виведений там образ С. Бандери засновник повстанської фольклористики Г. Дем'ян³⁸. Отож тут наведемо лише уривок, в якому згадується про Сталіна:

Ірод проклятий прийшов на Україну,
Зробив з держави велику руїну.
Тридцять три роки, як Ірод панує,
На нашій Україні українців мордує.

Вчених мордує, в тюрми забирає,
А їхні родини в Сибір відсилає.
А Господь наш добрий подивився з неба —
Післав нам Бандеру, бо нам його треба.

Бо нам із Бандеров дуже добре бути:
Мусим Україні воленьку здобути.
Брати-українці! Беріть до рук зброю,
Мемо здобувати Україні волю!

А Ірод російський, ой зачав думати,
Як тут зробити, Україну не дати.
Ми не признаємо російського біса,
Беремо всі зброю — ідемо до ліса.

³⁷ Близнюк В. *Ми рвали кайдани: Визвольні змагання УПА 1944—55 рр.* — Косів. Писаний Камінь, 2000. — С. 9—10.

³⁸ Дем'ян Г. *Українські повстанські пісні 1940 — 2000-х років...* — С. 271—272.

Зазначимо, що ця колядка успішно поширилась і стала «свою» у народному середовищі ще й тому, що складена на основі кращих ідейно-поетичних традицій повстанського фольклору. При цьому творець майстерно використав їх як для представлення суспільно-політичної ситуації взагалі, так і змалювання Сталіна зокрема.

Спочатку на позначення московського тирана вжито вже неодноразово з цією метою використовуваний художній троп — метонімію Ірод. Хоча вже сам по собі цей поетичний прийом виставляє Сталіна у край негативно-зневажливо-ненависницькому ракурсі, народний автор на цьому не зупиняється, а продовжує розгортати сатиричне наповнення цього образу. Означення «проклятий» покликане як на логічно-смісловому, так і на психоемоційному рівні підсилити негативне сприйняття постаті сучасного кремлівського Ірода. З іншого боку, функціональність цього прийому слід розглядати в широкому контексті образу Сталіна в усьому повстанському фольклорі. В цьому плані він виконує ще одну не менш важливу дію: через повторення вже відомого постулату помножує у фольклорному середовищі частотність його сприйняття. А це в свою чергу робить вказаний постулат ще більш достовірним, таким, що не потребує жодної аргументації, а сприймається як аксіома.

Оригінальним і важливим в ідейно-політичному сенсі виступає ще одне означення Ірода-Сталіна — «російський». Воно засвідчує, що народ правильно пов'язує Сталіна, попри його грузинське етнічне походження, саме з російською нацією, з російським хижацько-загарбницьким імперським менталітетом. Це означення чітко дає зрозуміти, що ССРСР — це завуальована у форму комуністично-інтернаціональної ідеї все та ж російська імперія, для якої інші нації та їхнє багатство трактуються як біологічний і матеріальний ресурс для реалізації шовіністичної ідеї російського великодержавництва.

Тракування Сталіна як втілення злого духа ми вже розглядали попередньо, зустрічаємо його і в аналізованій колядці. Це говорить, що в народному сприйнятті «бісівська сутність» цього тирана є однією з визначальних у його характеристиці. Цей народний постулат набув популярності й цим здобув собі право з'являтися й в інших творах. Правда, у даному тексті автор додає бісові російської етнічної приналежності. Така художня знахідка, очевидно, має на меті не лише «підказати», хто саме криється в образі цього

біса, а й підвищити ступінь його негативної семантики. Бо ж в естетичному арсеналі української фольклорної політичної сатири лексеми на позначення російської етнічної і національної приналежності («російський», «московський», «більшовицький», «червоний») набули особливого негативного ідейно-сміслового наповнення й від'ємної, деструктивної емоційності.

Далі в колядці митець представляє свою оригінальну аргументацію сатиричності образу Сталіна. Зрозуміло, що впливає вона з його злодіянь. При цьому він знову ж таки називає найбільш вживаний у фольклорній сатирі типовий злочин московських загартників — мордування, тобто особливо жорстоке, пов'язане із завданням великого болю знищення людей. Таке можуть вчиняти лише особи ненормальні, з важкими нервовими й психічними розладами. Саме таким духовно звироднілим нелюдом колядка представляє кремлівського Ірода, а в його втіленні й весь російський народ. При цьому народний автор зазначає, що Сталін мордує українців за етнічною приналежністю, і цим він асоціативно уподібнюється до Гітлера, який теж без найменшої вини, на расистській підставі винищував цілі народи.

Водночас сталінський етноцид особливо жахливий тим, що жертвами передовсім ставали «вчені» — тобто національно свідома інтелігенція. Як бачимо, колядка влучно підмічає історично правдиву спрямованість московських репресій на винищення української еліти, що було рівнозначно руйнуванню державотворчих можливостей.

Викриття злодіянь Сталіна саме в цьому виразно окресленому національно-державницькому аспекті призначене викликати до нього посилену зневагу і ненависть, при цьому також мобілізує на протидію сучасному Іроду весь національний духовний і фізичний ресурс нації на чолі з її лідером Степаном Бандерою. Як сучасний прототип хороброго парубка-воїна із традиційних колядок, Бандера є основним позитивним персонажем повстанських колядок, отож цілком вмотивовано присутній і в даному творі. Він перебуває у бінарній опозиції до Ірода-Сталіна. Їхнє протистояння розгорнуте в кількох площинах: ідейно-світоглядній, суспільно-політичній, духовно-моральній, релігійній, естетичній.

Водночас ці два образи, попри безпосереднє конкретне представлення у тексті, сприймаються також через асоціативні зв'язки

в найширшому контексті всього повстанського фольклору. Адже на цей час вони вже фактично досягли повноти свого розкриття: Сталін — як найбільш негативний, зневажливо-ненависний і осміяний, а Бандера — героїзований, ушлявлений і возвеличений. Післаній українцям самим Господом, він, повівши за собою борців, неодмінно переможе кремлівського Ірода з усіма його бісівськими силами.

Створена в час фактичного виснаження й послаблення повстанської боротьби, ця колядка вражає незламною вірою у неминучість безславного кінця тоді, здавалось би, весільного сатанинського Ірода-Сталіна та його імперії. Вона неймовірно захоплює своєю непохитною, опертою на небесне провидіння впевненістю, що нашому народові Бог ще допоможе «...в новій Україні уряд заложити».

Таким чином, маємо всі підстави констатувати, що повстанські коляди виявилися одним з тих фольклорних жанрів, де доволі об'ємно й різносторонньо введений образ Сталіна. При цьому завдяки майстерному використанню жанрових ідейно-тематичних особливостей та зображально-виражальних можливостей влучно підмічено, викрито й дошкульно висміяно негативні риси його характеру та злочинну діяльність. Ідейно-сміслова й функціональна сутність сатиричної гнівно-комічної інтерпретації образу Сталіна полягає в активній реакції українського суспільства на потужний натиск більшовицької пропагандистської машини.

Насаджуваний культ особи «великого Сталіна» повстанські колядки надзвичайно ефективно розбивають вщент. Він в'їдливо осміяний як морально звироднілий нікчема, навіжений злим духом богоборець, жалюгідний людиноненависник, охоплений манією грабувати й мордувати кат, неспосібний керівник держави, бездарний військовий головнокомандувач, дипломатичний комедіант та ін. Усі ці риси і якості, як переконують колядки, неодмінно приведуть московсько-радянського царя Сталіна з усіма його поплічниками та віронопідданим народом до ганебного нищівного кінця, як це колись сталося з Іродом,

Колоритно введений у повстанських колядках сатиричний образ Сталіна не втратив своєї глибокої ідейно-світоглядної та суспільно-політичної значимості, він залишається актуальним і в наш час. Адже і сьогодні більші і менші, реальні і потенційні сталіни, на жаль, становлять загрозу як для України, так і для світу.